

25. Петрова С. М. Роль частного капитала в развитии производительных сил в годы новой экономической политики (1921–1927 гг.): автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Исторические науки» / МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1992. – 24 с.

26. Петренко И. Я. Экономика крестьянского хозяйства / И. Я. Петренко, П. И. Чужинев, С. Б. Исмурапов. – М.: Интерпракс, 1995. – 326 с.

27. Голанд Ю. М. Кризисы, разрушившие нэп / Ю. М. Голанд. – М.: Международный НИИ проблем управления, 1991. – 95 с.

Ю. М. Михайлюк

СТРАТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ВІЗІІ М. І. ПЕТРОВА*

У статті схарактеризовано трактування М. І. Петровим соціальної структури суспільства Великого князівства Литовського та окреслено практиковані ним основні підходи до з'ясування специфіки розвитку соціальних груп. Також критично проаналізоване бачення вченим окремих аспектів соціальних процесів.

Ключові слова: М. І. Петров, соціальна структура, Велике князівство Литовське, князі, бояри, зем'яни, міщани, селяни.

In the article the interpretation of M. I. Petrov's social structure of the Grand Duchy of Lithuania and practiced it outlines the main approaches to the disclosure of specific social groups. Also made a critical analysis of certain aspects of vision scientist social processes.

Key words: M. I. Petrov, social structure, the Grand Duchy of Lithuania, princes, nobles, zemiany, burghers, peasants.

У численній когорті істориків ХІХ – початку ХХ ст. окреме місце належить знаному дослідникові минувшини, росіянину за походженням, який переважну частину свого свідомого життя й діяльності провів в Україні, – Миколі Івановичу Петрову (1840–1921 рр.). Він відомий дослідник історії Церкви та церковної археології, один із фундаторів Церковно-археологічного товариства, Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, Київського товариства охорони пам'яток. Був причетний до заснування в Києві Археологічного інституту. Його авторству належить низка праць з історії та історії літератури. Наукову справу М. І. Петров поєднував із викладацькою діяльністю в Київській духовній академії спочатку на посаді доцента (із 1870 р.), потім – професора (із 1876 р.). Згодом став академіком УАН (із 1918 р.). Досягнення в науковій царині здобули визнання серед спільноти вчених і послуговували його обранню почесним членом багатьох наукових установ та товариств – Петроградської й Московської духовних академії, Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, Товариства дослідників мистецтв тощо [1, 11–14; 2].

Наукова діяльність М. І. Петрова в різні часи становила неоднаковий інтерес для дослідників. Утім, найчастіше їх цікавила літературознавча, науково-

організаційна та бібліотечно-археологічна сфери діяльності вченого [3–7]. Водночас автори періодично вдавалися й до аналізу його наукової історичної спадщини. Переважно робили це побіжно та узагальнено, зазвичай, у контексті вивчення історії Києва [8–10]. Більш предметно на особистості М. І. Петрова як історика сфокусував свою увагу в кількох публікаціях із нагоди 150-ліття від дня народження вченого В. Л. Микитась [11; 12]. Наступним вагомим кроком до повернення науковця із забуття став присвячений його постаті біобібліографічний довідник, підготовлений В. Л. Микитась і Н. Д. Микитась [13]. Згодом науковий історичний складник діяльності М. І. Петрова предметно дослідила М. А. Бухальська [1], акцентувавши увагу передовсім на системному аналізові його регіональних та киевознавчих студій. Попри це в історіографії допоки відсутні ґрунтовні аналітичні праці насамперед стосовно трактування дослідником як ходу історичного процесу на теренах Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) загалом, так і соціальних його аспектів зокрема.

У руслі дослідження наукового доробку М. І. Петрова цікавим, на наш погляд, є трактування ним історії ВКЛ. Особливий інтерес становить його бачення долі населення на тлі тогочасних суспільно-політичних і соціально-економічних змін у державі. З огляду на це мета пропонованої розвідки полягає в дослідженні тлумачення автором соціальних процесів на землях ВКЛ через призму стратифікації населення.

Серед наукових історичних досліджень М. І. Петрова, які відображають основні історичні тенденції розвитку ВКЛ, варті уваги його праці регіонального спрямування, а саме: «Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья» [14], «Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края» [15], «Вольныя. Исторические судьбы Юго-Западного края» [16] та «Подолія. Историческое описание» [17].

Цей комплекс історичних нарисів був опублікований видавцем П. М. Батюшковим упродовж 1887–1891 рр. Примітно, що належність цих праць перу М. І. Петрова означена лише в передмові до названих видань, що й зумовило маловідомість його авторства для широкого загалу. Слід зауважити, що перші три дослідження підготовлені істориком у співпраці з колегою, який працював у Київській духовній академії, із професором І. І. Малишевським. Щоправда, достеменний обсяг внеску останнього в цей доробок донині невідомий. Однак він очевидно не є провідним, оскільки участь І. І. Малишевського схарактеризована в передмові до видань лише як «сприяння».

Хронологічно зазначені праці охоплюють опис подій від часів Русі до ХІХ ст. включно. Водночас чималий масив матеріалу присвячено добі «Литовсько-Руської держави». Характерною змістовою рисою монографій є акцент передусім на політичних, військових і релігійних аспектах історії власне Литви, Білорусі, Холмщини, Поділля й Волині. Соціальні процеси в литовську добу хоч і не так ґрунтовно, але також перебували в полі зору М. І. Петрова. Це дає змогу проаналізувати їх розуміння та трактування дослідником.

Висловлюючи аналітичні судження, дослідник чітко виокремлював у суспільстві ВКЛ три провідні

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636)

соціальні групи: службовий стан, міщанство й селянство. Учений зауважував, що після приєднання руських земель службовий стан ВКЛ поповнювався переважно двома способами: залученням до військової служби давніх родів удільних руських князів, які здобули статус «князів службових» та завдяки появі нових родів литовсько-руських князів і бояр, які отримували землі на умовах військової служби. Оминаючи конкретизацію чисельності, М. І. Петров, однак, стверджував про суттєве збільшення чисельності передусім «вищого службового стану». Останній на теренах, зокрема, Волині він розподіляв на службових князів двох категорій (удільних старої генерації й литовсько-руських) та вельмож [16, 60]. Вельможами, вірогідно, вважав бояр, які походили з давніх руських родів. Водночас у переліку знакових фігур тієї ж Волині литовської доби передусім називав представників нових родів князів і вельмож, як-от Острозьких, Заславських, Корецьких, Вишневецьких, Чорторийських, Збарзьких, Сангушків, Четвертинських, Друцьких, Каширських, Пронських, Воронецьких, Горських, Ружинських, Масальських, Сапет, Соломерецьких, Пузинів, Огінських, Ходкевичів, Паців, Хребтовичів, Воловичів, Корсаків [16, 60].

До службового стану М. І. Петров об'єктивно зараховував і «зем'яни», у яких убачав нове литовське за походженням соціальне явище. Він позиціонував їх як нову категорію землевласників і водночас військово-службової верстви [17, 64]. За логікою його суджень, їх варто кваліфікувати як «нижчий службовий стан», хоч дослідник безпосередньо так їх не називав. Появу цієї соціальної групи М. І. Петров цілком закономірно аргументував військовим устроєм держави та пов'язаним із ним способом володіння землею. Зокрема, останню надавав князь певній приватній особі за державну (головно військово) службу на засадах тимчасового умовного володіння. Таку земельну власність поділяли на окремі ділянки розміром у десять литовських волок – «служби», із яких за державної потреби землевласник був зобов'язаний виставити до війська по одному озброєному воякові. Володіючи землею на таких умовах, її власників іменували «зем'янами». За особливі успіхи на державній службі вони могли здобувати право на передання землі в спадок на тих самих умовах, що й вони володіли. У такий спосіб «служби» трансформувалися у «вислуги», або «отчини». Автор наголошував на суттєвому збільшенні вислуг у XV–XVI ст. Крім того, зазначав, що литовський князь зобов'язувався надавати земельну власність лише вихідцям із того регіону, у межах якого перебувала земельна ділянка [17, 64]. З огляду на це однією з домінуючих ознак зем'янського стану М. І. Петров вважав безпосередній зв'язок його представників за походженням і місцем проживання з одним регіоном [17, 65]. Утім, він дещо хвибував цим твердженням, оскільки насправді цього принципу не завжди дотримувалися, бо земельні володіння в тому чи в тому краї, як і управлінські посади, періодично надавали й вихідцям з інших країв.

Походження боярства дослідник виводив від «осілих на місці нащадків колишніх князівських дружинників» і цілком виправдано стверджував, що воно збереглося аж до XVI ст. Граничною межею можливих повноважень представників цієї соціальної групи вважав виконання адміністративних функцій у

межах волосних територіальних громад: бояри центрального міста волості виконували управління її структурними складниками – «пригородами». Водночас трактував їх як дрібних землевласників з обов'язком несення польової й гарнізонної військової служби при замках, до яких вони були приписані, а також виконання певних повинностей на користь держави й місцевого намісника [17, 53, 65].

М. І. Петров дещо специфічно характеризував ієрархічний характер соціального поля бояр і зем'ян. В одному випадку зазначав, що боярство «переплелось із литовськими зем'янами» [17, 53]; в іншому – ставив бояр нижче від зем'ян, оскільки вони мали «служити і послухати бути зем'янину, а в випадку непокори повинні були залишити свою землю і з'їхати геть, зберігаючи за собою лише рухоме майно». До того ж автор висловлював думку й щодо чисельного співвідношення цих соціальних груп, щоправда, лише на прикладі Поділля. Він схильний вважати, що кількість представників боярського стану на теренах західного Поділля, з огляду на давність поселень, була більшою порівняно зі східною його частиною (Брацлавщиною). Натомість на Брацлавщині було чисельнішим представництво зем'янського стану, оскільки литовські правителі тут найактивніше роздавали землеволодіння новому військово-службовому станові [17, 65].

Загалом же таке позиціонування соціального статусу бояр є занадто спрощеним і демонструє їхнє становище переважно в XVI ст. Натомість поза увагою дослідника опинилася та категорія нащадків давнього руського боярства, яка зуміла зберегти і примножити свої маєтності, здобути державні посади й поважне місце в суспільстві та відома як соціальна група «панів».

М. І. Петров не оминув увагою і стосунки всередині шляхти. Зокрема, він наголошував на напруженості взаємин у середовищі привілейованого стану напередодні Люблінського сейму 1569 р., що спричинена передусім зверхнім ставленням литовської аристократії до шляхти ВКЛ. За словами історика, «литовські вельможі, які стояли на чолі управління державою, відштовхували від себе своїми гордими замашками і пихою литовсько-руське дворянство». Також запорукою внутрішніх соціальних непорозумінь учений називав католицьке віросповідання аристократії, що породжувало недовіру з боку чисельного православного литовсько-руського люду, особливо в руських землях князівства [15, 174].

Історик цілком усвідомлював поступове дистанціювання литовсько-руської знаті від інших соціальних верств ВКЛ, що обґрунтовував ростом «об'єму і значення вищого стану». Кульмінацією цього процесу він убачав у поневоленні шляхтою решти соціальних груп та остаточному розриві «попередньої єдності і морального зв'язку з ними» [17, 72].

Однак цим процеси соціального відособлення він не обмежував. Іншим їхнім вектором історик називав виокремлення в соціальному середовищі міщан. Своє судження мотивував чинником запровадження в містах магдебурзького права. На думку автора, основна його мета – підвищити рівень розвитку міст, які через надання земельних пожалувань князям і шляхті за службу втратили свої землі та вплив на волості, центрами яких були донедавна, а відтак –

збідніли. Однак здобутки в цій справі М. І. Петров оцінював достатньо песимістично, оскільки надання магдебурзького права, за його словами, було малоефективним для розв'язання цього питання, тому що не припинило процесу відчуження від землі. Водночас воно «повністю перекутило визначальні риси давньоруського міського устрою», перетворивши міста з центрів певної округи в замкнені населені пункти [15, 130; 17, 73].

Варто зауважити, що серед значущих причин руйнування традиційних до цього зв'язків міста з навколишніми землями М. І. Петров називав практику земельних пожалувань, зокрема на вотчинних засадах, яка так само вела до відокремлення міста від волості й супроводжувалася тривалою боротьбою міщан із землевласниками та місцевими урядовцями за міські громадські землі [17, 66–67].

Утім, провідним у факті кристалізації міщанства як окремої соціальної верстви дослідник вважав саме впровадження магдебурзького права, що зумовило перетворення міщан на «середній стан» між шляхтою й селянами та призвело до повного відмежування від них [17, 73]. Щоправда, наділивши жителів міст на магдебурзькому праві, по суті, статусом репрезентантів міщанського стану загалом, він обійшов увагою населення міст на руському праві, а таких у ВКЛ було значно більше.

Попри це автор був свідомий того, що засобами утвердження магдебурзького права міщани аж ніяк не здобули імунітет від зовнішніх загроз і внутрішніх проблем. Німецьке право надавали містам з обмеженнями різного рівня, часто порушуючи або послаблюючи вплив на міську громаду місцевої замкової адміністрації та приватних власників. Та й міцно вкорінені історичні традиції міського самоврядування суперечили новим правовим нормам, що спричинило непорозуміння й чимало труднощів [15, 131]. Тому міщани в розв'язанні життєво важливих проблем міста часто надавали перевагу традиційному місцевому праву [16, 65].

У власне міщанському середовищі серйозними викликами історик вважав етнічну та релігійну розрізненість, що призводило до внутрішніх протистоянь, різноманітних обмежень і пригнічення на цьому ґрунті руського православного населення [17, 73]. З огляду на все це він вважав, що магдебурзьке право в XV–XVI ст. входило в ужиток надзвичайно слабо, особливо в містах Волині [16, 65].

Спосіб життя, заняття, правове становище й повинності міщан автор у своєму викладі обмежив лише короткими заувагами на прикладі Поділля. Господарські й промислові угіддя міщан він іменував «пасіками», де вони експлуатували орні землі, водойми, займалися бджільництвом, мисливством і рибальством, садівництвом та городництвом тощо. Водночас історик наголошував, що у сфері прав і повинностей міщани нічим не відрізнялися від бояр та землян, оскільки на рівні з ними повинні були брати участь у підтримці обороноздатності місцевих замків, відбувати військову службу тощо [17, 67].

Сільське населення дослідник називав «людьми» і розподіляв на дві основні категорії: «людей

служилих», що проживали на замкових (державних) землях, та «людей панських і землянських». За висловом ученого, обидві соціальні групи були особисто вільними й мали право переходити з місця на місце. Водночас згідно зі звичаєм та договірними умовами вони були зобов'язані перед власниками землі певними повинностями та натуральною й грошовою даниною. При цьому чимало з них, мовляв, володіли власною землею, із якої мали сплачувати державі «данину в якості податі» і становили категорію селян «данників» [17, 67–68].

Характеризуючи долю селян-переселенців у степовому порубіжжі ВКЛ, поряд зі здобутками, що виявлялися в широких пільгах і правах для їхнього життя й господарської діяльності, брав до уваги й суттєві загрози сусідства з татарами, що зумовлювали постійний страх і ризик від набігів кочівників та вмотивовували потребу піклуватися про захист [17, 68].

Примітно, що автор, оцінюючи становище й роль селянства в тогочасному історичному процесі, нерідко вдавався до очевидних перебільшень. Так, він позиціонував селян, по суті, як основний рушій «відновлення руської колонізації» у сусідніх із татарами південно-східних повітах ВКЛ та як чи не єдиний ресурс, спроможний захистити ці території. Також витлумачував селянство наприкінці XV ст. як основну соціальну базу зародження українського козацтва, не виправдано замовчуючи роль міщан, шляхти і князів [17, 68].

Кріпосне право М. І. Петров вважав чи не найбільш «згубним» серед польських нововведень, які заповнили Литовську державу й суспільство, зокрема в XV ст. Формальний початок його запровадження пов'язував із виданим у 1457 р. Казимиром Ягайловичем земським привілеєм, за яким селяни були позбавлені права вільного переселення з господарських (великокнязівських) до приватних феодалських володінь і навпаки. Цю новачку дослідник оцінював як факт остаточного утвердження судової юрисдикції землевласників (великого князя литовського та інших феодалів) над селянами [17, 74]. Утім, не слід кваліфікувати таке твердження як надто категоричне. Автор не заперечував функціонування сільської общинної самоврядної організації, яка, щоправда, у XVI ст. «сильно уже похитнулася насправді, але ще визнавалась по букві литовсько-руського статуту». Хоч він і не конкретизував її судовий складник у вигляді копного суду, але, схоже, мав на увазі саме його.

На думку вченого, спочатку стримувальним чинником закріпачення була чужість для руської знаті власне ідеї кріпосного рабства. Водночас М. І. Петров цілком усвідомлював плинність і подальше поглиблення процесу поневолення селянства, хід якого вів у тісному зв'язку й залежності від розвитку шляхетського права. Тому вже напередодні Люблінської унії 1569 р. науковець оцінював становище селянства як «близьке до холопства, тобто до того стану фізичного і морального поневолення, в якому вони опинилися після цієї унії» [17, 76]. Автор

не вдавався до конкретизації правових і фактологічних аргументів на підтвердження своїх оцінок.

Підсумовуючи, зазначимо, що загалом М. І. Петров орієнтувався в перебігу соціальних процесів, усвідомлював важливість їхнього впливу на суспільне й політичне життя ВКЛ. Дослідник розумів природу стратифікації населення держави. Утім, виконаний автором аналіз соціальної структури в багатьох випадках є надто поверховим і невичерпним, часто має декларативний характер та позначений браком ґрунтовної аргументації.

1. Бухальська М. А. Наукова діяльність та історико-культурна спадщина Миколи Петрова (друга половина XIX – початок XX століття) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. А. Бухальська ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2006. – 21 с.
2. Петров Микола Іванович (1840–1921) [Електронний ресурс] // PROSTIR.MUSEUM. – 19 січня 2008 р. – Режим доступу : <http://prostir.museum/ua/post/27628>.
3. Редин Е. К. К археологической деятельности Н. И. Петрова / Е. К. Редин // Летопись Южной России. – 1905. – № 1.
4. Дурдуківський В. Микола Іванович Петров / В. Дурдуківський // Записки історично-філологічної секції Українського наукового товариства в Києві. – 1918. – Кн. XVII. – С. 5–22.
5. Сохань С. В. Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840–1921) : автореферат дисертації на

- здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / С. В. Сохань ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – 21 с.
6. Петров Микола. Скрижалі пам'яті / Упоряд.: В. Ульяновський, І. Карсим. – К. : Либідь, 2003. – 33 с.
7. Микола Петров. Скрижалі пам'яті / Упоряд.: В. Ульяновський. – К. : Прайм, 2003. – 270 с.
8. Каргер М. К. Древний Киев / М. К. Каргер. – М.; Л., 1958. – Т. 2. – С. 46–47.
9. Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / М. Ю. Брайчевський. – К. : вид-во АН УРСР, 1963. – 163 с.
10. Україна крізь віки : в 15 т. – Т. 4: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / О. П. Толочко. – К. : Альтернативи, 1998. – 351 с.
11. Микитась В. Л. Літературознавець, історик, археолог (М. І. Петров) // Друг читача. – К., 1990. – № 16. – С. 6–7.
12. Микитась В. Л. Літописець Києва (М. І. Петров) // Вечірній Київ. – К., 1990. – 13 квіт.
13. Академік Микола Іванович Петров (1840–1921) [Біобібліографія]. Науково-довідкові видання з історії України. – Вип. 34 / Упоряд. В. Л. Микитась, Н. Д. Микитась. – К. : Інститут української археографії НАН України, 1994. – 78 с.
14. Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья / издано П. Н. Батюшковым. – СПб., 1887.
15. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края / издано П. Н. Батюшковым. – СПб., 1890.
16. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края / издано П. Н. Батюшковым. – СПб., 1888.
17. Подолия. Историческое описание / издано П. Н. Батюшковым. – СПб., 1891.

